

Національно-визвольний рух у 1944-1950-х роках

1. Боротьба ОУН та УПА на території України

З відступом нацистських окупантів Україна не здобула свободи. Це стало головною причиною опору радянській владі. Націоналістичний рух продовжував боротьбу «за створення Української самостійної соборної держави». Повстанці намагалися зберегти в краї свій вплив і збройні сили й перешкодити радянській владі утвердитися в Західній Україні. Провідники ОУН та УПА сподівалися, що після недалекої в часі поразки Третього рейху розгориться неминучий конфлікт між західними демократіями та СРСР, який завершиться його поразкою. Це створило б можливість для відродження Української держави.

Тому з відступом вермахту УПА розгорнула збройну боротьбу з радянською армією. Спершу вона мала досить масштабний характер. Сили УПА поділялися за територіальним принципом на УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід, активно оперуючи на територіях близько 150 тис. км² з населенням майже 10 млн осіб. Підрозділи УПА (насамперед сотні та чоти) нараховували на той період близько 40 тис. бійців.

Наприкінці лютого 1944 р., натрапивши на засідку на сході від м. Рівного однієї із сотень УПА, був смертельно поранений командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін. Проти повстанців було кинуте значні фронтові сили на чолі з маршалом Г. Жуковим. 24 квітня 1944 р. на околицях с. Гурби на Рівненщині відбулася битва, у якій узяло участь майже 30 тис. червоноармійців і 5 тис. упівців. Повстанці зазнали поразки, утративши до 2 тис. загиблими та 1,5 тис. полоненими.

Надалі, уникаючи прямих зіткнень з незрівнянно потужнішими фронтовими з'єднаннями, відділи УПА вступали у відкриті бої з невеликими гарнізонами, групами військовослужбовців, тилowymi службами, здійснювали диверсії, улаштовували напади на районні центри, перешкоджаючи проводити трудові та військові мобілізації, заготовляти продовольство, запроваджувати мережу радянських органів влади.

Загалом від лютого 1944 р. до пізньої осені 1945 р. повстанці здійснили майже 6 тис. операцій проти радянських сил, а ті провели 27 тис. бойових операцій проти УПА. Отже, протягом перших 20 місяців протистояння за один день відбувалося не менше 500 сутичок. Разом з цим націоналістичне підпілля здійснило 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів, унаслідок яких загинуло щонайменше 30 тис. осіб, уключаючи майже 4 тис. представників радянської влади, яка зі зброєю господарювала вдень, а вночі влада переходила до рук повстанців.

Історичне джерело

З наказу від 14 травня 1944 р. по 258-му Хабарівському охоронному полку, дислокованому в Західній Україні: «Ніхто не повинен ходити поодиноці або без зброї; вантажні машини мусять їздити щонайменше по п'ять; з хат, розташованих поблизу штабу, мешканців бажано виселяти».

Ведучи важку боротьбу, повстанське керівництво не забувало й про демократизацію націоналістичного руху, розпочату в серпні 1943 р. третім надзвичайним Великим збором ОУН(б). Дуже важливим стало утворення Української Головної визвольної ради (УГВР) (11-15 липня 1944 р., с. Недільна, Самбірського р-ну Дрогобицької обл.), яка мала надпартійний та всеукраїнський характер. З 20 членів-засновників УГВР лише 6 були членами ОУН та УПА, 12 походило з Галичини, 2 представляли Волинь, 6 — Східну Україну. Президентом УГВР було обрано представника Наддніпрянщини Кирила Осьмака — члена Української Центральної ради (1917-1918), головою Генерального секретаріату та секретарем військових справ обрали Романа Шухевича. Так повстанське керівництво демонструвало, що, незважаючи на обставини збройної боротьби, прагне відійти від засад однопартійності та вождівства, запозичених від тоталітарних режимів.

Прагнучи заявити про себе на міжнародній арені та встановити контакти із західними союзниками, у жовтні 1944 р. УГВР відрядила до Німеччини делегацію, яка прагнула донести С. Бандері та Я. Стецьку своє нове бачення змісту національного руху.

2. «Велика блокада»

Протягом січня-квітня 1946 р. радянська влада провела широкомасштабну операцію під назвою «Велика блокада». У ній було задіяно майже 585 тис. солдатів, авіацію та бронетехніку. УПА втратила близько половини чисельності, проте зброї не склала. Зважаючи на погіршення в співвідношенні сил, УГВР у червні 1946 р. ухвалила рішення про поступову демобілізацію куренів і сотень і реорганізацію ядра УПА в невеликі чоти й рої до 40 і 10 бійців відповідно, здатних продовжувати боротьбу в підпіллі. Вони організовували саботаж колективізації, бойкот виборів, вели антирадянську пропаганду, здійснювали терористичні акти проти окупаційних посадовців та активістів.

Історичний факт

Одночасно командування УПА вдавалося й до таких форм діяльності, як збройно-пропагандистські рейди до сусідніх з УРСР держав. Так, улітку 1947 р. було здійснено рейд до Чехословаччини, улітку-восени 1947 р. — до Угорщини; узимку 1947-1948 рр. — до Східної Пруссії; у 1948 та 1949 рр. — до Румунії.

Протягом 1944-1947 рр. УПА проводила свої операції в Закерзонні — на українських етнічних землях Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, які внаслідок радянсько-польських домовленостей потрапили до складу польської держави й зазнали цілеспрямованої полонізації.

Радянське керівництво постійно шукало засобів знищення повстанського руху. Війська блокували великі лісові масиви, де дислокувалися повстанці.

Знищуючи український повстанський рух, НКДБ створював т. зв. «конспіративно-розвідувальні спецгрупи». Їх використовували для перевірки запідозрених у зв'язках з ОУН та УПА, компрометації та розкладу українського підпілля. Діяльність таких формувань супроводжувалася численними провокаціями й жахливим терором: грабежами, катуванням, винищенням сіл.

Воїни УПА в горах Словаччини. Фото. 1947 р.

Історичний факт

На 20 червня 1945 р. в західних областях України під виглядом бандерівців уже діяло 156 спецгруп НКДБ загальною кількістю 1783 особи. Надалі їхнє число лише зростало. У доповідній записці військового прокурора Г. Кошарського «Про факти брутального порушення радянської законності в діяльності т. зв. спецгруп МДБ» від 15 лютого 1949 р. на ім'я М. Хрущова написано: «...для виявлення ворожого українсько-націоналістичного підпілля широко використовують т. зв. спецгрупи, що діють під виглядом бандитів “УПА”... Однак, як свідчать факти, груба провокаційна й нерозумна робота ряду спецгруп і допущені їхніми учасниками свавілля й насильство над місцевим населенням не тільки не полегшують боротьбу з бандитизмом, а, навпаки, ускладнюють її, підривають авторитет радянської законності... Дії т. зв. спецгруп МДБ мають яскраво уособлений бандитський, антирадянський характер і не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями».

Масові репресії, депортації «антирадянських елементів», насильницька колективізація західноукраїнських сіл поступово звужували соціальну базу руху опору, унеможливлювали його матеріальну підтримку. Тому восени 1949 р. голова Генерального секретаріату УГВР, головнокомандувач УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич видав наказ про припинення діяльності УПА як бойової одиниці. Учасники УПА та підпілля ОУН перейшли до пропагандистської роботи й саботажу.

Загибель Р. Шухевича в березні 1950 р. призвела до помітного згасання національного спротиву. У травні 1954 р. було схоплено й останнього головнокомандувача УПА полковника В. Кука.

За статистикою радянських спецслужб, протягом 1954-1955 рр. в Україні було здійснено 156 терористичних актів і замахів, 94 підпали колгоспних будівель і будинків активістів, установлено понад 5,5 тис. випадків виготовлення й розповсюдження антирадянської літератури. У 1955 р. підпілля ОУН почало створювати нову мережу боївок. Спроби активізувати націоналістичне підпілля підштовхнули радянські спецслужби до вбивства в еміграції ідеолога українського націоналізму, професора Українського вільного університету в Мюнхені Л. Ребета (1957) і голови Проводу закордонних частин ОУН С. Бандери (1959).

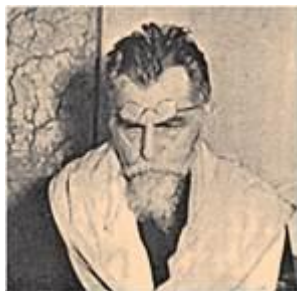
Останню боївку УПА в Тернопільській області органи держбезпеки розгромили у квітні 1960 р. За підрахунками вчених, втрати ОУН та УПА в боротьбі з радянським тоталітаризмом становлять 155 108 осіб.

3. Ліквідація греко-католицької церкви в УРСР

Щоб позбавити антирадянський повстанський рух моральної та ідейної основи, викреслити релігію з духовного життя народу, радянська влада знищила Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ). В умовах тривалої бездержавності УГКЦ була посередником між українцями й офіційною владою. Одночасно надавала національно-визвольному рухові духовну опору, надихала на національно-визвольну боротьбу. За століття свого розвитку вона стала розгалуженою й авторитетною духовною силою.

Історичний факт

На час приходу радянської влади УГКЦ складалася з 3040 парафій, духовної академії, 5 духовних семінарій, 127 монастирів, 4,3 млн вірян, утримувала 10 336 різних шкіл.

Йосип Сліпий під час арешту. 1945 р.

З приходом нової влади греко-католицька церква шукала шляхів для налагодження цивілізованих контактів. У жовтні 1944 р. митрополит А. Шептицький надіслав лист до радянського уряду, у якому висловив готовність до порозуміння. Однак 1 листопада 1944 р. митрополит помер. Щоб налагодити взаємоіснування та уникнути кровопролиття, його наступник — митрополит Йосип Сліпий — відрядив у грудні 1944 р. делегацію до Москви. Повноважні делегати УГКЦ запевнили московських посадовців, які відали справами релігії, що греко-католики сприятимуть миру й злагоді, дотримуватимуться радянських законів. Тим часом

Й. Сліпий звернувся до духовенства й віруючих із закликом «повернутися з неправильного шляху». Делегація УГКЦ передала 100 тис. крб у фонд Червоного Хреста. Сталінське керівництво пообіцяло, що не ставитиме церкві перешкод у її діяльності.

Однак уже на початку квітня 1945 р. радянські засоби масової інформації (ЗМІ) розпочали кампанію цькування УГКЦ, звинувачуючи її в підпорядкованості «профашистському» Ватикану, підтримці «буржуазно-націоналістичного підпілля», «пособництві гітлерівцям». Наступним кроком став арешт 10 єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. За короткий час було розгромлено митрополію, єпархіальні управління, освітні заклади, проведено арешти серед духовенства та монахів. Усього було заарештовано понад 2 тис. осіб.

Щоб якось узаконити свої дії, НКВС, затероризувавши декількох священиків УГКЦ, створив т. зв. «ініціативну групу», яка проголосила бажання розірвати унію з Римом і приєднатися до Російської православної церкви (РПЦ). 8-10 березня 1946 р. «ініціативна група» скликала Собор у храмі Св. Юра у Львові. На ньому були присутні 214 священиків і 19 світських осіб. Собор проголосив про скасування Брестської унії 1596 р. і «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ.

Тисячі священиків на чолі з митрополитом Й. Сліпим, які не визнали рішень Собору, заслали в Сибір. Відповідно до силового сценарію від НКВС, було ліквідовано й греко-католицьку церкву Закарпаття, а незламного мукачівського єпископа Теодора Ромжу вбито. У серпні 1949 р. Московський

патріархат проголосив «добровільне возз'єднання» мукачівської єпархії з РПЦ.

4. Операція «Захід»

Щоб послабити національно-визвольний рух у Західній Україні, радянська влада в 1944-1946 рр. уже здійснила каральні акції проти 37 тис. мирних мешканців, звинувативши їх у співпраці та співчутті повстанцям, однак партійне керівництво УРСР вимагало продовження репресій.

***Операція «Захід»** — найбільша каральна акція з депортації членів родин і родичів членів ОУН та УПА, що була проведена частинами Червоної армії та НКВС у жовтні 1947 р. з метою ослаблення соціальної бази українського повстанського анти радянського руху в Західній Україні.*

Діти — жертви операції «Захід». Фото. 1947 р.

Найбільша депортація мешканців Західної України відбулася в жовтні 1947 р., увійшовши в історію під назвою «операція “Захід”». Вона була підготовлена й проведена в режимі надзвичайної таємності за всіма правилами військової операції протягом 21-31 жовтня 1947 р. Її жертвами стали не лише дорослі, але, як і вимагала інструкція, «неповнолітні члени сімей повстанців та їхні близькі родичі, які проживають спільно». За 10 днів на спецпоселення було виселено майже 78 тис. українців, включаючи майже 25 тис. дітей.

Перевезення в «табірні райони» здійснювали в нелюдських умовах у переповнених вагонах, за відсутності опалення, туалетів, майже без харчування. Багато людей дорогою помирали, решта приїздили виснаженими, хворими на дистрофію, тиф тощо. З осені 1944 р. до 1951 р. із Західної України на північ РРФСР, у Сибір, на Далекий Схід і в Казахстан було депортовано понад 203 тис. осіб — учасників і прихильників українського повстанського руху.

Історичний факт

За проведення цієї операції радвлада нагородила 1708 осіб, з них: орденом бойового Червоного Прапора — 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня — 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня — 272, орденом Червоної Зірки — 572, медаллю «За відвагу» — 523, медаллю «За бойові заслуги» — 99 осіб.

Громадськість дізналася про операцію «Захід» — найбільш масову каральну акцію з депортацій мешканців Західної України — лише в 1990-х роках.

5. Українці в повстаннях у таборах ГУТАБу (ГУЛАГу)

Нескорені українці. Збройна перемога радянської влади над українським національно-визвольним рухом у Західній Україні виявилася, зрештою, однією з тих піррових перемог, які призвели до падіння однієї з опор сталінізму — системи концентраційних таборів СРСР — ГУТАБу (ГУЛАГу). Тут радянська влада не лише ізолювала всіх борців і незгодних з нею, а й фізично знищувала їх, застосовуючи нелюдські умови утримання та виснажливу рабську працю.

Жінки-політв'язні на роботі в копальнях. Фото. 1950-і роки

Потрапивши до концтаборів, воїни УПА та підпільники ОУН не зрадили свої ідейні переконання й релігійні ідеали. Маючи досвід боротьби з ворогом, у сотні разів сильнішим за них, вони не падали духом, не втрачали гідність українців до останнього подиху. На відміну від пересічного населення СРСР, вояки- й підпільники-українці захищали свої громадянські права й навчали співтабірників відстоювати їх навіть у нелюдських умовах.

Історичне джерело

Бранець ГУТАБу (ГУЛАГу), російський націоналіст і письменник О. Солженицін визнавав, що перша хвиля спротиву в концтаборах була започаткована українськими повстанцями. «Для всього руху українці всюди зробили дуже багато, саме вони зрушили віз. Дубівський етап (етап, з яким приїхали вояки ОУН) привіз до нас бацилу бунту. Молоді, сильні хлопці, узяті з партизанської стежки, вони... роздивилися, жахнулися цієї сплячки та рабства — і потягнулися до ножа».

Захищаючись від свавілля адміністрації та криміналітету, українські повстанці створювали підпільні організації, насамперед з метою збереження життя членів ОУН і воїнів УПА. У смертельних сутичках вони перемогли кримінальників і встановили свій контроль у таборах. Уцілілі злочинці та таємні агенти панічно тікали під захист охорони з благаннями про порятунок. Підпільники надавали матеріальну та моральну допомогу в'язням, які потрапляли до бараку з посиленим режимом, налагоджували виготовлення холодної зброї. Освічені писали статті, бюлетені, брошури — т. зв. «захальявну літературу». Іноді конспіративно організовували просвітницькі й історичні лекції.

Через ці причини політв'язнів стали утримувати в особливих таборах. Це звільнило їх від постійних конфліктів з кримінальними злочинцями. Захищаючи свої людські та громадянські права, упівці використовували різні форми опору. Це були відмова від роботи, масові голодування, мітинги та збори для висловлення вимог, написання скарг і заяв до радянського уряду.

Повстання в концтаборах. Найбільш трагічними й водночас героїчними стали повстання, організаторами й учасниками яких виступили українські політичні в'язні.

Як відомо, квітнева амністія 1953 р. не поширилася на політичних в'язнів, хоча після смерті Сталіна вони очікували пом'якшення табірного режиму та перегляду своїх справ. їхнє становище лише погіршувалося. Табірна адміністрація всіляко намагалася продемонструвати політичним міцність режиму ув'язнення. Розчарування й обурення стали причинами того, що українські повстанці разом з членами антирадянського руху опору з Балтійських країн розпочали т. зв. «зеківську революцію» — повстання політичних в'язнів особливих таборів. Найпотужнішими стали повстання в Горлагу 1953 р. (Норильськ, РРФСР); у Річлагу 1953 р. (Воркута, РРФСР); у Степлагу 1954 р. (Кенгір, Казахстан).

Територія Мінлагу. Фото. 1955 р.

Першим повстав Горлаг, 60-80 % якого становили українці. Виступ розпочався 26 травня 1953 р. Приводом стала смерть молодого в'язня

Омеяна Софроника, який наблизився до дротяної огорожі табору, щоб поспілкуватися зі своєю дівчиною — ув'язненою із сусіднього жіночого табору.

Історичне джерело

Приводом до виступу Степлагу теж стало невиправдане застосування зброї. На Великдень 1954 р. паралельними дорогами проходили колони дівчат і хлопців, переважно українців. Незважаючи на лайку конвою та гавкіт собак, хлопці гукнули: «Христос воскрес!», — а дівчата дзвінко відповіли: «Воістину воскрес!» Конвоір випустив автоматну чергу в чоловічу колону. 13 чоловік було вбито відразу, п'ятеро з 33 поранених померли згодом. Звістка про розправу стала початком визрівання масштабного повстання.

Основною формою протесту проти нелюдського режиму стала відмова виходити на роботу. Це відчутно позначалося на «соціалістичній економіці», однією з підвалин якої була рабська праця в'язнів ГУТАБу (ГУЛАГу). Повстанці розуміли, що їхні табори звідусіль оточені внутрішніми військами, тому збройна боротьба приречена на поразку. В'язні використовували холодну зброю лише для боротьби з кримінальними злочинцями, яких підтримувало табірне начальство.

Витіснивши, ціною багатьох смертей та поранень, охорону за межі таборів і припинивши роботу, вони домагалися зустрічі з московським керівництвом, щоб принципово вирішити питання про застосування рабської праці та здобуття свободи внаслідок перегляду сфабрикованих вироків. Щоб пришвидшити прибуття комісій, повстанці оголошували масове голодування, витримуючи його по 7-10 діб.

Історичний факт

Щоб роз'яснити мету виступів солдатам охорони та мешканцям навколишніх поселень, повстанці виготовляли тисячі листівок і розповсюджували їх за допомогою повітряних зміїв. Інженери Степлагу налагодили автономне електроживлення, а з деталей рентгенівського апарата виготовили радіопередавач, намагаючись розповісти про повстання в Кенгрі всьому світу.

Очікуючи на приїзд московських перемовників, повстанці налагоджували «табірне самоврядування». У зонах, ушановуючи пам'ять про загиблих, були вивішені чорні прапори та гасла, написані українською: «Або смерть, або життя!», «Вугілля — Батьківщині, нам — свободу!»

Організатори виступів намагалися не дати жодної можливості табірній адміністрації для застосування сили. Тому повстанці підтримували зразковий порядок, чітко дотримувалися розпорядку дня, не вчинили жодної спроби

втечі тощо. Вимоги в усіх таборах були подібні. Першу групу становили вимоги гуманістичного характеру: скасувати особливий та каторжний режими утримання, номери на одязі, обмеження на листування з родичами, дозволити зустрічі з ними, покращити харчування, побутові умови, медичне обслуговування, звільнити жінок, хворих, людей похилого віку, іноземців вивезти на батьківщину.

Друга група — вимоги політичного змісту: переглянути справи політв'язнів і поширити на них амністію, припинити свавілля табірної адміністрації, покарати винних за злочини проти в'язнів, скасувати режимні особливі та каторжні табори. Економічні вимоги стосувалися запровадження 8-годинного робочого дня, нарахування заробітної платні, можливості пересилати її родинам, дотримання безпеки праці тощо.

Коли радянське керівництво зрозуміло, що повстанці не погодяться на часткове задоволення економічних вимог, проти них було застосовано зброю.

Історичне джерело

У Річлазі табірна адміністрація вирішила розігнати повстанців струменями води з пожежної машини: «Проте не встигли вони розмотати шланги й пустити воду, Рипецький подав сигнал рукою — і в'язні пішли вперед. Вони викинули машину за ворота, як дитячу іграшку. Солдати дали залп у натовп. Але ми стояли, зчепившись руками, і спочатку ніхто не впав, хоча багатьох убили або поранили, пролунав другий залп, за ним — третій, четвертий. Потім запрацювали кулемети».

Під час придушення повстань гинули сотні в'язнів, ще більше зазнавали поранень. Найбільше, понад 700, загинуло в Кенгірі. У розправі над повстанцями Степлагу застосували 5 танків, 3 пожежні машини. Солдати добивали поранилих, а організаторів розстрілювали.

Повстання в ГУТАБі (ГУЛАГу) позначилися на житті всіх мешканців СРСР. Невдовзі радянське керівництво змушене було засудити злочини доби сталінізму й пом'якшити тоталітарний режим. Настала «відлига», плодами якої в Україні скористалася патріотична творча молодь 1960-х років, продовживши новий етап боротьби.